

УДК 34 (477.83/86) «1848/1918»: (091)

ВИБОРЧЕ ЗАКОНОДАВСТВО АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ)
МОНАРХІЇ (1848-1918 рр.)

Баран А. В., к.ю.н., викладач,
Тернопільський національний економічний університет

У статті проаналізовано основні положення виборчого законодавства до австрійського парламенту у 1848–1918 рр. Виявлено зміну принципів участі соціальних (так звана п'ята курія) та національних (включаючи українців) груп в електоральних процесах. Визначено, що виборче законодавство Австрійської (Австро-Угорської) монархії (1848-1918 рр.) базувалося на таких основних принципах: представництва місцевих громад, представництва інтересів та виборчо-правовій винятковості.

Ключові слова: виборче законодавство, австрійський парламент, депутат, курія.

Баран А. В. / Избирательное законодательство Австрийской (Австро-Венгерской) монархии (1848–1918 гг.) / Тернопольской национальной экономической университет, Украина.

В статье проанализировано основы избирательного законодательства в австрийский парламент в 1848-1918 гг. Выявлена смена принципов участия социальных (так званая пятая курия) и национальных (включая украинцев) групп в электоральных процессах. Определено, что избирательное законодательство Австрийской (Австро-Венгерской) монархии (1848–1918 гг.) основывалось на таких основных принципах: представительства местных громад, представительства интересов и избирательно-правовой исключительности.

Ключевые слова: избирательное законодательство, австрийский парламент, депутат, курия.

A. Baran / The election legislative of the Austrian (Austrian-Hungary monarchy) (of (1848-1918) / Ternopil national economic university, Ukraine.

The article is analyzes the main provisions of the electoral law to the Austrian Parliament in 1848-1918 years beginning Austrian parliamentary constitutional charter is the Austrian monarchy on April 25, 1848. An important application of this

constitution became Provisional Electoral Law of May 9, 1848 Constitution provided for the establishment of national legal institutions - the State of the Seimas (Reichstag). Parliament was to be shared by the legislature for the Austrian, Czech lands and also of Galicia Bukovina.

Found change in the principles of social partici – those (so-called fifth curia) and national (including Ukrainian) groups in the electoral process.

Determined that the election laws of Austria (Austro-Hungarian Monarchy (1848-1918 years) was based on the following principles: representation of local communities, representing the interests and electoral and legal exceptionalism.

One of the most important stages of change electoral law of Austria-Hungary is at the beginning of 70th years of the nineteenth century. At this time, electoral reform was held in the House of Ambassadors of the State Council, which was the fact that members of the House have chosen is no longer marginal Diet and directly to the public.

The introduction of «general» election constituencies in 1896, in terms of the expansion of suffrage, was perhaps the most significant reform in the entire history of the Austrian elections. The political forces that had not had any chance have access to parliament.

The new electoral law of 26 January 1907 setting out universal suffrage.

In summary, we conclude that due to reform electoral laws became more politically active most of the population of the empire, but the process is much roztyahuvavsya in time (for comparison, in 1891 8.39% voted in 1911 - 18.81% of the population).

The origin of parliamentarism, which has become an integral feature of the socio-political structure of the Habsburg monarchy, the evolution of election law gradually changed socio-political consciousness of the Ukrainian people. Ukrainian people of Galicia became spivnosiyem power, that of subjects - citizens of the Habsburg monarchy.

Keywords: electoral legislation, the Austrian Parliament, deputy, curia.

Парламент і парламентаризм є невід'ємними атрибутами демократичної держави. Проблеми функціонування та розвитку сучасного вітчизняного

парламентаризму глибоко пов'язані з його історичним підґрунтям. Маючи досить давню тривалу передісторію становлення, сучасний український парламентаризм не може не спиратися на відповідні національні політичні традиції та культуру. В цьому контексті історичний досвід українців у парламентських установах Австро-Угорщини як конституційно-парламентської монархії з порівняно високим рівнем забезпечення громадянських прав та свобод населення має особливе значення.

Основні положення виборчого законодавства до австрійського парламенту 1848-1918 рр. були предметом дослідження як вітчизняних (С. Дністрянский, М. Лозинський, М. Никифорак, Ю. Плекан, Р. Петрів), так і зарубіжних (Г. Біндер, Й. Бужко, С. Стажинські) фахівців.

Метою пропонованої наукової розвідки є здійснення аналізу генези основних положень виборчого законодавства до австрійського парламенту у 1848-1918 рр., що дасть можливість зробити висновки про зміну принципів участі соціальних (так звана п'ята курія) та національних (включаючи українців) груп в електоральних процесах.

Історія парламентаризму Австрійської монархії, у складі якої на той час перебували й землі Східної Галичини, започатковується у середині XIX ст. і тісно пов'язана із революційними подіями, які отримали назву «Весна народів».

25 квітня 1848 р. імператор Фердинанд I проголосив Конституційну грамоту Австрійської монархії, підготовлену комісією на чолі з міністром внутрішніх справ Ф.- К. Піллерсдорфом (так звана *конституція Піллерсдорфа* чи *Квітнева конституція*). Важливим додатком до цієї конституції став Тимчасовий виборчий закон від 9 травня 1848 р.

Конституція передбачала створення загальнодержавної законодавчої інституції – Державного Сейму (Reichstag). Парламент мав бути спільною законодавчою владою для австрійських, чеських країв і також для Галичини з Буковиною [1, с. 468].

Австрійський рейхстаг мав складатися з 583 членів. Його нижня палата – Палата послів (Kammer der Abgeordneten) чисельністю у 383 члени, обиралася

на 5 років громадянами, яким було надано виборче право, шляхом двоступеневих виборів за квотою – один депутат від 50 тис. виборців.

Порядок виборів визначав Тимчасовий виборчий статут. Галичина мала обрати 98 послів (Львів – 3 послы, Броди – 1, Тернопіль – 1, Станіслав – 1, Перемишль – 1, Краків – 2, решта краю – 89). Буковина обирала 8 послів (Чернівці – 1, решта краю – 7) (ст. 20). Виборча система мала куріальний характер: окремих послів вибирали міста, інших – різні групи населення.

На першому етапі виборів обиралися виборщики. Активним виборчим правом були наділені австрійські громадяни віком від 24 років, громадянські права яких не були обмежені і які жили у своєму виборчому окрузі не менше шести місяців.

Австрійське законодавство чітко визначало правила набуття громадянства: народження дитини від австрійського громадянина, одруження з австрійським підданим, вступ на австрійську державну службу, пожалування. Позбавлялися виборчого права жінки, прислуга, робітники з поденною або потижневою оплатою, особи, які отримували допомогу від благодійних установ.

На другому етапі виборщики таємним голосуванням обирали депутатів. Голосування відбувалось усно або письмово, після чого усі результати вписувались до протоколу (ст. 38). Кандидатом могла бути особа, яка в першому турі була обрана виборщиком, досягла віку 30 років, і мала австрійське громадянство. Обраним вважався кандидат, який здобув абсолютну більшість голосів. Якщо виникала потреба, то проводилися другий і третій тури голосування [2, с. 92–102].

Верхня палата (Senat) австрійського парламенту – Сенат (200 членів). 50 членів призначалася пожиттєво цісарем з числа принців Габсбурзької династії та «заслужених» громадян. Решта (150 членів) обиралася великими землевласниками на термін 5 років. Галичина обирала 41 члена Сенату. Ця норма Конституції була відносно прогресивною – лише 1/4 частину Сенату призначав цісар, решту 3/4 вибирали великі землевласники [3, с. 14–15].

Під впливом революційних подій у Відні вже 16 травня 1848 р. реалізація Конституційної Грамоти була офіційно призупинена [4, с. 538].

18 травня 1848 р. цісарською проклямацією (оголошенням) проголошено зміни у формуванні та організації діяльності Державного сейму. Йому було надано статус Установчих зборів (державних зборів) та ліквідовано Сенат.

Внесено зміни також до виборчої ординації до Державного сейму. Згідно з новим виборчим законом від 01 липня 1848 р., у Галичині було утворено 25 виборчих округів. Виборчі округи поділялися на дільниці, що створювалися у населених пунктах із кількістю мешканців від 250 до 2500 осіб.

Порядок проведення виборів і обрання депутатів в основному залишився тим самим, що був передбачений Тимчасовим виборчим статутом від 09 травня 1848 р.

Цісар Фердинанд I 2 грудня 1848 р. зрікся трону, на його зміну прийшов Франц Йосиф I. У своєму маніфесті, оголошеному при вступі на трон, Франц Йосиф I підтримав конституційні засади формування державної влади, однак наголосив на необхідності збереження державної єдності монархії [1, s. 406–407].

Нова «открыована» (дарована) конституція була затверджена указом № 150 Франца Йосифа I 4 березня 1849 р. («Березнева» або «Ольмюцька» конституція). Відповідно до її положень Державний сейм складався з двох палат: верхньої та нижньої (ст. 38). Верхня палата створювалась із послів, вибраних для кожного коронного краю його сеймом. Кількість послів верхньої палати становила половину, вказаної конституцією кількості членів нижньої палати. Кожний коронний край вислав двох членів свого сейму як послів (вимоги – громадянин Австрійської монархії та вік не молодший 40 р.), а решта місць розподілялася поміж усіх коронних країв за чисельністю населення. Інших членів верхньої палати могли вибирати сейми лише з тих громадян, котрі сплачували (прямі) податки у розмірі від 50 гульденів (ст. 41, 42). Депутати верхньої палати обиралися на 10 років (ст. 49).

Депутати нижньої палати обирались шляхом прямих виборів повнолітніми платниками податків (які сплачували не менше, ніж 5 гульденів (прямого) податку на рік – для жителів сіл, де кількість населення не перевищує 10 тис. мешканців, та для жителів міст, які сплачували податки у розмірі від 10 до 20

гульденів, із кількістю населення більшою, ніж 10 тис. мешканців. На 100 тис. населення припадав один посол (ст. 44). Членів нижньої палати обирали на п'ять років (ст. 49) [5, с. 30–33]. Щодо нижньої палати, то С. Дністрянський зазначав, що «...у нижній палаті Рейхстагу жорстоко стикатимуться між собою національні протилежності десятимовного Рейху» [6, с. 34–35].

Пасивне виборче право виникало – для депутатів верхньої палати після 40-річного віку, для депутатів нижньої – після 30 років. Для депутатів обох палат вимагалось бути громадянином австрійської монархії протягом останніх 5 років (ст. 45). Не можна було стати одночасно членом нижньої і верхньої палати (ст. 51) [5, с. 33]. Депутати обох палат були наділені депутатською недоторканністю та могли бути притягнуті до відповідальності чи заарештовані лише за згоди палати, до якої належать, за винятком затримання депутата під час вчинення злочину (ст. 63).

Загалом, Ольмюцька конституція 1849 р. була перехідним етапом від прогресивної конституції Піллерсдорфа до етапу повернення Австрійської монархії до абсолютизму. Розширюючи повноваження монарха, обмежуючи компетенцію представницького органу Державного сейму та звужуючи права громадян, Конституція 1849 р. стала початком повернення до державного режиму, який існував до 1848 р.

13 квітня 1851 р. цісарським патентом утворено «прибічну раду державну» для допомоги уряду замість запланованої державної репрезентації. Членів *прибічної ради* вибирав особисто цісар з оглядом на окремі краї держави. Вони були лише «дорадниками» міністрів. Основним завданням Державної (прибічної. – А.Б.) ради, відповідно до її Статуту, стало «допомога Нам (цісарю. – А.Б.) і Нашому міністерству своїм знанням справи, відомостями і досвідом (ст. 2); та «зі свого покликання є вона дорадчим органом» (ст. 4) [7, с. 127–128].

20 серпня 1851 р. цісарським листом було визнано Державну раду виключно Радою Корони [Ibid., s. 135].

Цісарським патентом від 31 грудня 1851 р. відмінено Конституцію 1849 р.

Повернення до абсолютизму не дало жодних, позитивних для Австрійської монархії, наслідків. Результатом стало поширення невдоволення внутрішньою

політикою влади серед широких мас населення та демократичних політичних кіл, які відкрито протестували проти антидемократичних форм і методів управління, соціальних і національних утисків.

Повернення Габсбурзької монархії до конституційно-парламентської форми правління започаткував так званий Лаксенбургський маніфест від 22 серпня 1859 р., в якому цісар Франц Йосип пообіцяв установити парламентський контроль над державними витратами, розширити права органів самоврядування [8, с. 85].

Один із найважливіших етапів змін виборчого законодавства Австро-Угорщини припадає на початок 70-х років XIX ст. В цей час було проведено виборчу реформу до Палати послів Державної ради, яка полягала в тому, що членів палати вибирали уже не крайові сейми, а безпосередньо населення. В такий спосіб цісар Франц-Йосиф мав намір вивести Державну раду з-під впливу автономічних репрезентацій крайових сеймів.

10 березня 1873 р. Палата послів Державної ради ухвалила проект виборчої реформи. 2 квітня 1873 р. цей проект отримав цісарську санкцію [9, с. 31].

Виборча ординація Державної ради від 3 квітня 1873 р. запроваджувала прямі вибори до Державної Ради та збільшувала кількість депутатських місць (з 203 до 353). З цих 353 місць для Галичини було виділено 63, для Буковини – 9.

Німецький дослідник даного періоду Г. Біндер, аналізуючи тогочасне виборче законодавство, зазначає, що після прийняття нового виборчого закону у 1873 р. змінився принцип, на якому базувались вибори до Палати депутатів. А саме, до 1873 р. вибори більшою мірою базувалися на принципі представництва крайових органів влади, а з 1873 р. – на принципі представництва інтересів виборців [10, с. 17].

Ці два принципи корінилися у давньому європейському понятті конституційності, за яким не індивід, а колектив уповноважувався бути правовим суб'єктом представництва у репрезентативному органі.

Принцип представництва місцевих громад базувався на тому, що історичні землі Габсбурзької монархії були тими одиницями, які й утворювали

парламент. Це було особливо виражено до 1873 р., коли парламент усієї держави складався із представників місцевих крайових сеймів. Після 1873 р. цей принцип вже не був настільки важливим, але все одно залишався визначальним, адже парламент скликався з урахуванням квоти розподілу депутатів між коронними землями. Ні виборча реформа 1897 р., ні 1907 р. не скасували цей принцип. Можна також зауважити, що Галичина постійно мала відносно меншу кількість своїх представників у парламенті. Щоправда, кількість галицьких депутатів у 1907 р. наближалася до середніх значень по Цислейтанії, але це було пов'язано не стільки з ідеєю народного представництва, скільки із принципом так званих «подвійних» виборчих округів. Щодо представництва українців у парламенті, то його кількість в жодному разі не відповідає кількості населення. У 1897 р. українці становили 13,2 % населення, а у парламенті мали лише 9 з 353 послів, тобто менше, ніж 2,5 % від загальної кількості [11, с. 74].

Забезпечення справедливого представництва української національності могло бути реалізоване лише через пропорційну видачу відповідної кількості мандатів національностям коронних земель, оскільки парламент скликався за територіально-федеративним, а не за національно-федеративним принципом.

На основі другого принципу – принципу представництва інтересів виборці ділилися на курії (класи) за своїм родом занять, а ті, у свою чергу отримували визначений відсоток своїх представників у парламенті. Первісно встановлено було 4 курії: 1) курія великих землевласників; 2) курія торговельних палат; 3) міська курія; та 4) сільська курія. На Галичину припадало 20 мандатів першої, 3 – другої, 11 – третьої та 27 – четвертої курії.

Вибори відбувались окремо у кожній із цих курій. Вони були *одиничними* або *кумулятивними* (одиничні – коли голосували лише за 1 посла, кумулятивні – одночасно голосували за декількох послів). Правилком були одиничні вибори. Кумулятивні вибори проводили у курії великих землевласників, курії торговельних палат та міській курії. В сільських куріях вибори завжди були одиничними [6, с. 34–55].

Франц-Йосиф I, прийнявши нову Виборчу ординацію, з однієї сторони, ліквідував залежність складу Державної Ради від крайових сеймів, які втрачали право вибору послів до Державної Ради, а, з іншого боку, – сприяв законодавчому затвердженню в державі ідеї рівності усіх громадян перед законом.

У даному нормативно-правовому акті містилися й певні недоліки. Активним виборчим правом не наділялися жінки (за винятком тих, хто мав диплом про освіту або володів нерухомістю в курії великих землевласників, але й вони голосували через представників, що давало можливість для зловживань, бо такого роду представництво масово скуповувалось виборчими агентами). Мінімальний майновий ценз для виборця встановлювався у розмірі 20 крон прямих податків на рік. Високим залишався і віковий ценз для виборців – 24 роки. Це означало, що фактично понад половина населення Габсбурзької монархії не була допущена до участі у виборах до парламенту. Пасивним виборчим правом володіли особи, які, окрім перелічених вимог, мали досягти 30-річного віку. У трьох перших куріях вибори були безпосередніми, а в четвертій (сільській) і надалі залишались посередніми (в пропорції 1 виборець на 500 «правиборців»). В сільській курії також збережено «явне» голосування, у трьох інших впроваджено таємне голосування. Для українського населення Галичини, яке становило більше, ніж 40 % від усього населення краю, не було змоги отримати більше, ніж $\frac{1}{4}$ мандатів (на практиці ще менше), призначених для Галичини [3, s. 80].

Наступний етап реформування виборчого законодавства був проведений у Габсбурзькій монархії у 1896 р. Цього року була впроваджена п'ята загальна курія, до якої увійшли ті верстви населення, які не були представлені в перших чотирьох куріях. Кількість депутатів у Палаті послів австрійського парламенту зросла із 353 до 425.

В перших трьох куріях виборці безпосередньо вибирали послів, у 4-ій та 5-ій робили це в два етапи, через виборщиків [12, с. 1]. П'ята загальна курія обирала до парламенту 72 депутати. З них від Галичини обиралось 15. Запровадження у 1896 р. п'ятої курії збільшило кількість виборців з 1 млн.

700 тис. осіб до 5 млн. [13]. Виборче право залишалось нерівним, наприклад, у I курії одного депутата обирали 64 виборці, а у V – 69 697. У 1897 р. українці становили в імперії 13,2% населення, а в парламенті мали лише дев'ять (з 353) послів [14, с. 49].

Незважаючи на це, впровадження «загальної» виборчої курії, з точки зору розширення виборчого права, стало, мабуть, найзначнішою реформою в усій австрійській історії виборів. Політичні сили, які до цього не мали жодних шансів, отримали доступ до парламенту. Впровадження п'ятої, «загальної» виборчої курії у 1896 р. спричинило появу нового класу виборців. Виборче право, яке діяло між 1897 і 1907 рр., являло собою перехідну модель між вираженням групових інтересів та новітнім «всенародним» представництвом.

Реформа 1896 р. стала тимчасовим паліативом, який не влаштував найширші маси австрійського населення. Для порівняння, «колиска демократії» Англія ще у 1884–1885 рр. перейшла до загального виборчого права для чоловіків. Воно ж було надане підданам Німецької імперії у 1871 р. Прогресивніші, у порівнянні з австрійськими, виборчі закони мали у цей час США, Франція, значна частина європейських держав, за винятком Російської імперії.

Нове виборче законодавство від 26 січня 1907 р. встановлювало загальне виборче право, Палата послів налічувала 516 членів, в тому числі 109 – від Галичини і 14 – від Буковини. Активним виборчим правом наділялися особи чоловічої статі віком від 24 років і вище, які мали австрійське громадянство та щонайменше річний ценз осілості. Пасивним виборчим правом були наділені особи чоловічої статі від 30 років і вище, які мали щонайменше 3 роки австрійського громадянства [15, с. 9–10].

Виборчі округи обирали по усій Австрії, як правило, одного депутата, і лише в Галичині було утворено 34 округи (міста) одномандатних і 36 округів – двомандатних (невеликі міста та села). В цих округах для обрання першого депутата треба було отримати 50 % від усіх поданих голосів плюс один голос, а для другого – лише 25 % [16, с. 35].

Як зазначав І. Вінярські: «це було створено для того, щоб забезпечити певну кількість місць для репрезентації польських римо-католиків Східної Галичини (у 1900 р. у Східній Галичині було 4 814 171 населення, з них 1 131 333 римо-католиків, а 1 611 501 громадян (в т.ч. євреїв) розмовляли польською мовою). Менша частина двомандатних округів (17) знаходилася в західній Галичині, а більша (19) східній її частині. Та друга частина охоплювала судові повіти, що належали до території Вищого львівського крайового суду. З тих 19 двомандатних східно-галицьких округів є 9 таких, які мають виключно українське населення. В цих округах врахована та можливість, що 2 вибрані послы будуть українцями. Інші 10 мають великий відсоток (26,9-41,4) польського римо-католицького населення, зважалося на то, що в цих округах, мішаних етнографічно, один посол буде вибраний українською більшістю, другий – польською меншістю. В цей спосіб призначено для українського населення у Східній Галичині 28 мандатів. Мандатів з міст чи із західної Галичини русини не могли б сподіватися, через невелику кількість греко-католицького населення, яке жило у містах східної частини Галичини і підкарпатських повітах західно-галицьких, у відношенні до римо-католицького і єврейського населення. Решта мандатів галицьких призначено було для польського населення» [17, с. 6–7].

Міські виборчі округи були явно упривілейовані; в міських округах Галичини один депутат припадав на 28 300 мешканців, в сільських – на 87 800. Особливо нерівний був розподіл мандатів відносно до окремих національностей. Хоч в Австрії українці були четвертою за величиною національною групою – 13,21 % населення (за німцями, чехами і поляками), та законопроект давав українцям лише 6,40 % мандатів, тобто один мандат на 109 тисяч українського населення. Для інших національностей це відношення було таким: італійці – 45 тисяч, німці – 44, румуни – 57, словенці – 51, поляки – 66, хорвати (в Далмації) – 54 і чехи – 60 [18].

Принцип виборчо-правової винятковості, що був основою нового виборчого законодавства Австро-Угорської монархії, базувався не на політичній ролі певних колективів відносно їх представництва у парламенті, а на

принциповому допущенні (чи недопущенні) окремого громадянина до виборчої урни. Протилежним до цього поняття є виборче право як демократичне право народу. «Винятковість», «ексклюзивність» реалізувалася у різних класах виборців по-різному: серед великих землевласників, наприклад, через обчислення об'ємів маєтків та податків (щонайменше 100 гульденів прямого податку); серед торговців та ремісників – через належність до певного цеху. У міських та сільських округах перевагу отримували заможніші прошарки. І саме у цих двох станах – міщан та селян – розгорталася боротьба за розширення виборчого права. Перший крок у цьому напрямку був зроблений у 1882 р., коли було знижено ценз із 10 до 5 гульденів, а це, у свою чергу, по-різному вплинуло як на місцеві вибори, так і, у підсумку, на особливості виборів по всій державі. Щоправда, на Галичину це мало найменший вплив: тут частка сільського населення, яке могло голосувати, залишалася незмінною на рівні 9,2 % (тоді як у середньому по Цислейтанії цей показник зріс від 6,4 % до 7,7 %), і тільки у класі міщан ця цифра дещо збільшилася – від 6,8 % до 7,0 % (по Цислейтанії – з 5,0 % до 7,0 %).

Принцип винятковості базувався не лише на статусі та заможності громадянина, а й на статевій (гендерній) ознаці. Єдиним винятком тут були лише великі землевласниці, що належали до першого стану та здійснювали виборче право через уповноваженого.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що внаслідок реформування виборчого законодавства політично активними ставала все більша частина населення імперії, але процес сильно розтягувався у часі (для порівняння у 1891 р. голосували 8,39 %, у 1911 – 18,81 % населення) [10, с. 188-189].

Характерним для двох останніх передвоєнних десятиліть явищем стало те, що групи, які брали участь у виборах, все менше відповідали тим групам, що сприймалися суспільством як домінуючі. Стрімкий розвиток національних рухів нівелював принцип представництва інтересів.

Зародження парламентаризму, який став невід'ємною ознакою суспільно-політичного устрою Габсбурзької монархії, еволюція виборчого законодавства поступово змінювало суспільно-політичну свідомість українського народу.

Український народ Галичини ставав співносієм влади, тобто з підданих – громадянами Габсбурзької монархії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Balzer O. *Historya ustroju Austrii w zarysie / napisał Oswald Balzer. Wyd. 2., popr. i skrócone.* – Lwów : Nakładem K.S. Jakubowskiego, 1908. – 511 s.
2. Гриб Н. Австрійська конституція 1848 р.: політико-правові передумови прийняття, структура та основні положення / Н. Гриб // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична, 2012. – Випуск 56. – С. 92–102.
3. Buszko J. *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918 / J. Buszko.* – Warszawa. – Wydawnictwo sejmowe, 1996. – 461 s.
4. Історія держави і права України: підручник: у 2 т.; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т.1. / кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
5. Петрів Р. В. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець XVIII– XIX ст.): для фахівців права, студ. і викладачів юрид. факультетів ВУЗів: пер. з нім. та пол. мов / Р. В. Петрів. – Відкритий міжнародн. ун-т розвитку людини «Україна». – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. – 84 с.
6. Дністрянський С. Реформа виборчого права в Австрії / С. Дністрянський // Часопись правнича і економічна. – Львів, 1906. – Ч.6 – Т.9. – С. 34–55.
7. *Kodeks prawa politycznego, czyli Austriackie Ustawy Konstytucyjne 1848–1903 / systematycznie zestawil, przełożył i opracował Stanisław Starzyński.* – we Lwowie: Nakładem K.S. Jakubowskiego, 1903. – 1069 s.
8. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. / М. В. Никифорак. – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 2000. – 279 с.
9. Лозинський М. Автономія країв в австрійській конституції / М. Лозинський. – Львів: б.в., 1912. – 62 с.
10. Binder H. *Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik / Harald Binder.* – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. – 741 s.

11. Плекан Ю. Політичні та ідеологічні аспекти українського питання в австро-Угорській імперії / Ю. Плекан // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С.74– 84.
12. Наші округи виборчі і нові закони виборчі до Ради Державної. – Львів: коштом і заходом Товариства політичного Народної Ради у Львові, 1907. – 52 с.
13. Плекан Ю. Українські депутати австрійського парламенту (XIX – поч. ХХ ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип. 376-377. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 131–133. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kolomya.org>.
14. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до австрійського парламенту та галицького сейму (кінець XIX - початок ХХ ст.): монографія / Ю. Плекан. – Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2008. – 204 с.
15. Марков О. А. О Державной Думе и о выборах послов Державной Думы / О. А. Марков. – Львов: Из типографии Ставропигийского Института, 1900. – 17 с.
16. Цюцюра Т. Б. Боротьба українців у віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію (зокрема в роках 1905–1907) / Т. Б. Цюцюра // Український історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. – 1980. – Вип. 1–4 (65–68), рік XVII. – С. 23–44.
17. Winiarski I. Rusini w Radzie Panstwa (1907–1908) / I. Winiarski. – Lwow: z drukarni udzialowej, 1909. – 78 s.
18. Протест Галицької Русі від «Народної Ради», Львів, 21 вересня (4 жовтня) 1906 р. – 2 с.